Мозгова Н.Г.

ПРЕДМЕТ ЛОГІКИ ЯК МЕТАФІЗИЧНА ПРОБЛЕМА

(з рукописних лекцій П. Юркевича в Київській духовній академії)

З огляду на завдання духовного відродження та розвитку української філософської культури, особливо актуальним є сьогодні звернення до творчої спадщини українських мислителів минулого, зокрема до спадку одного з найвидатніших представників київської духовно-академічної філософії XIX – поч. XX ст. Памфіла Юркевича(1826 – 1874). Отже, вивчення традиції професійного філософствування складає чи не найнеобхіднішу з умов подальшого розвитку сучасної української філософії, яка має базуватися на осмисленні попереднього досвіду.

Філософський доробок П. Юркевича сьогодні є найбільш дослідженим в порівнянні з іншими представниками київської духовно-академічної філософії XIX – поч. XX ст. Дослідженню філософського спадку П. Юркевича присвячено ряд дисертацій [6,9,10,11], монографій [12,15], публікацій в періодичних виданнях [7,8,14,16], які присвячувалися розробці як окремих філософських проблем в його творчій спадщині, так і його творчій спадщині загалом. Звичайно, що ми перерахували далеко не всі публікації стосовно філософського спадку П. Юркевича, оскільки обсяг статті не дозволяє нам це зробити. Логічні ж уподобання П. Юркевича ще не стали предметом наукового дослідження і ми вперше звертаємося до дослідження його логічних розвідок.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що, по-перше, нами вперше вводяться в науковий обіг рукописні лекції П.Юркевича з логіки, які є його автографом, і які читалися ним у 1858 – 1859 та 1860 навчальних роках; і, по-друге, уточнюються теоретичні положення логіко-гносеологічної концепції П. Юркевича, які в його друкованих працях не

розкриті в такій мірі, як в його рукописній спадщині.

Оскільки друковані праці найбільш визначного представника київської духовно-академічної філософії XIX ст., професора КДА, а згодом і Московського університету П. Юркевича з логіки повністю відсутні (за виключенням декількох сторінок, присвячених розгляду форм мислення в праці „Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта" [див.: 17, 476 – 480], то ми безпосередньо звернулися до його рукописної спадщини, в якій, на щастя, є досить немало джерел з логіки.

Логіко-гносеологічні погляди на предмет логіки П. Юркевича, представлені великою рукописною спадщиною, яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського в архіві КДА (КДА – 352 Л (МУЗ 818 а). –

№ 13 – 18, де зокрема містяться „Програма і читання з логіки", „Читання з логіки (у скороченому вигляді)", „Логічні дослідження Тренделенбурга у скороченому вигляді", „Лекції з логіки", нотатки з приводу „Логіки" Г.Х.В. Зігварта, „Із логіки" (літографовані лекції) [див.: 3].

У своєму дослідженні ми вивчали насамперед рукописи та літографічні лекції, а також програми з логіки, складені професором. За основу ми брали рукопис, який є автографом [див.: 4], тобто лекціями з логіки (у скороченому вигляді), датованими квітнем місяцем 1858 р. Це рукопис обсягом 105 аркушів, зшитий з 5 зошитів. Текст написано чорним чорнилом на сірих аркушах форматом 35´22 см. по 24 – 40 рядків на сторінці, сторінки рукопису не пошкоджені. Записи містять виправлення чорнилом і написані нерозбірливо. Не викликає сумніву, що ці лекції читалися студентам XXI курсу КДА протягом 1859 – 1860 та 1861 навчальних років, оскільки в Центральному державному архіві України в м. Києві (Ф.711. – Оп.3. – Од. зб. 626. – Арк.2, 3.) зберігається „Огляд уроків з логіки...", який був складений П. Юркевичем і датований червнем 1861 р., а зміст його повністю співпадає зі змістом вищезгаданого рукопису. Це говорить про те, що цей „Огляд.." створений за текстом вже існуючих лекцій, тим більше, що вони, як вище підкреслювалося, датовані квітнем 1858 р.

Як допоміжний до основного рукопису, ми вивчали також рукопис лекцій з логіки, прочитаних професором вже у Московському університеті протягом 1864 – 1865 акад. р. [див.: 2]. Це рукопис, обсяг якого складає 112 аркушів, зшитий з 4 зошитів. Текст написано чорним чорнилом на пожовклих аркушах форматом 22,5´см. по 20 – 22 рядки на сторінці. Сторінки рукопису збереглися у чудовому стані, текст написаний розбірливо та

акуратно. Ці лекції мають дещо іншу структуру викладу матеріалу, ніж лекції в КДА, але вони поступаються перед останніми, бо в них відсутні ті примітки, подробиці та зауваження, якими наповнений текст автографу. Московський рукопис, по-перше, датований на сім років пізніше, ніж перший; по-друге, лекції рукопису, читалися у вищому світському закладі – Московському університеті, а не у вищому духовному – Київській духовній академії; і, по-третє, лекції з логіки читалися у столичному і чужому для П. Юркевича вузі, а не в його рідній Alma mater. До речі, це

відразу ж відчувається, зокрема, в київському рукопису лекцій, де професор піднімає такі актуальні та спірні на той час питання, про які і натяку не має в московських університетських лекціях. Звичайно, що в рідній Alma mater професор міг вести себе на лекціях більш відверто та щиро, та й аудиторія в КДА була йому більш близькою за своїми світоглядними

уподобаннями.

Ще один допоміжний рукопис, який ми досліджували, складають літографовані лекції професора, які не збереглися повністю [див.: 1]. На жаль, вони не мають ні початку, ні кінця і зшиті з лекціями з психології. Загальний обсяг

їх складає

92 стр.

форматом 35´22 см.

по 24 – 40 рядків на сторінці, сторінки рукопису не пошкоджені. На жаль, лекції не датовані.

Переходячи до аналізу текстів рукопису лекцій з логіки П. Юркевича насамперед слід підкреслити, що вони вперше вводяться нами у науковий обіг, і загалом слугують предметом нашого дослідження як його філософських поглядів загалом, так і логіко-гносеологічних уподобань мислителя, зокрема. Рукописи мають дуже велику перевагу перед друкованими працями. Саме в рукописах можна віднайти ті відповіді, які лишаються нез'ясованими в ході вивчення друкованих праць. Їх автори більш відверто та послідовно висловлювали свої думки, зверг того, рукописи не проходили „чистки" цензури. З допомогою рукописів сучасними дослідниками уточнюються, а іноді і спростовуються загальноприйняті положення стосовно того чи іншого наукового положення та поглядів і уподобань певного автора.

Звернемося ж спочатку безпосередньо до тексту рукопису П. Юркевича, який є автографом.

У вступі до своїх київських лекцій з логіки П. Юркевич розглядає такі питання, як загальна ідея науки, логіка формальна, логіка діалектична та ідея логіки.

Перше, що відразу ж кидається у очі, це те, що у жодного із професорів КДА, які викладали логіку до Юркевича, ми не зустрічали навіть згадки про діалектичну логіку, про ідею науки взагалі і логіки, зокрема. Зрозуміло, що „Огляд уроків з логіки..." П. Юркевича, тобто програма його курсу не є традиційною та стандартною. Не дивлячись на те, що в цілому цей „Огляд..." не міг далеко виходити за рамки загальноприйнятої програми курсу, затвердженої Св. Синодом, він вирізнявся насамперед глибоким знанням тих проблем та суперечностей, які постали перед логікою в середині XIX ст., знанням останніх напрямків її розвитку в загальноєвропейському контексті та намаганням віднайти шляхи розв'язку тих протиріч, в яких логіка опинилася у післякантівські часи.

Саме з розгляду цих проблем та протиріч в логіці і розпочинає свій курс лекцій П. Юркевич. Він підкреслює, що І. Канту належить першість у ломці світоглядних принципів старої логіки, що саме після Канта почалася та криза, яка призвела до виникнення різних, більш того протилежних напрямків в царині логіки. На думку П. Юркевича, „Кант перший, ...хто надав Логіці чисто-формального направлення, замість попереднього спекулятивного. Логіка, згідно з Кантом, розглядає мислення саме по собі як діяльність духу, безвідносно до його змісту. Поняття, судження, умовиводи не повинні, за Кантом, розглядатися так, що в них розуміється, судиться або умовиводиться, а тільки повинна розглядатися чиста діяльність мислення"[4, арк. 586 – 586 зв.]. Таке розуміння предмета логіки П. Юркевич заперечує, вважаючи, що у Канта втрачається зв'язок мислення з об'єктивною дійсністю і „людське мислення стає подібним до Божественного, яке є самозакоханим уособленням всіх досконалостей і яке визначає світ, але світ не може визначити це мислення "[4, арк.587].

Як же конкретно, за Юркевичем, втрачається цей зв'язок між чистим мисленням та об'єктивною дійсністю?

Звертаючись до суто логічних питань, П. Юркевич вважає, що, по-перше, не можна визначити обсяг поняття з допомогою тільки чистого мислення, це ж положення

стосується і такої логічної дії як поділ поняття. Визначити обсяг поняття ми можемо тільки з допомогою його змісту, а поділ поняття ми здійснюємо з допомогою основи поділу, яка, у свою чергу, відображає зміст цього поняття. „Але це вказує ще й на те, - пише Юркевич, - що ні за обсягом, ні за змістом понять не можна взагалі визначити їх як єдність ознак, бо для поняття про предмет і для предмета поняття є необхідним не просте перерахування ознак предмету, а їх внутрішній зв'язок, їх цілісність(тут і далі виділено П. Юркевичем – Н.М.), їх взаємообумовленість, а отже вся єдність ознак. І тут формальна логіка остаточно переходить в ars magna Раймунда Луллія" [4, арк. 587 зв.].

По-друге, закон суперечності сам містить у собі суперечність і П.Юркевич розгортає таку аргументацію, яка не викликає сумніву, що в цей час професор перебував під впливом німецького філософа, професора Берлінського університету А. Тренделенбурга. Про це свідчить вищезгаданий рукопис П. Юркевича „Логічні дослідження Тренделенбурга у скороченому вигляді" [див.: 3, № 15], з якого видно, як ретельно Юркевич опрацьовував цього автора. Отже, філософ був добре обізнаний з останніми західноєвропейськими досягненнями у царині логіки.

Хід своїх міркувань Юркевич вистроює наступним чином: „Закон суперечності має справу як із суперечливими (А і не-А), так і з протилежними (в, с, d) поняттями. Проте не-А, як чисто заперечне поняття, взагалі не може бути поняттям формальної Логіки, а протилежні поняття не можуть бути визначені тим, що вони підходять під не-А.: якщо А є біле, то не-А або в, с, d є синє, жовте, чорне і т.д. Згідно з Аристотелем, протилежні поняття знаходяться на крайніх полюсах родового поняття. Але начало узгодженості, яке деякі ототожнюють із законом тотожності (чи не закид це на адресу Ор. Новицького? – Н.М.) ...дозволяє нам приписати поняттю А ознаки х, у, z, які першопочатково йому не належать, якщо тільки вони не підходять під поняття не-А. У цьому випадку так і залишається не з'ясованим наступне положення: звідкіля ж мислення дізнається, що ці ознаки не містяться в не-А, якщо воно саме не має цих ознак? Отже, начало узгодженості не визначається чистим мисленням" [там само, арк.588].

По-третє, Юркевич вважає, що формальна логіка не в змозі своїми власними засобами пояснити походження категорій. Наприклад, щоб довести необхідність чого-небудь, необхідно при цьому довести неможливість йому протилежного, а це неможливо, бо протилежне є похідним від основного положення.

По-четверте, на думку профессора, індукція та аналогія не можуть бути пояснені засобами формальної логіки, бо остання має справу тільки з незмінними, а не з

мінливими поняттями. А отже, і індукція, і аналогія знаходяться за межами формальної логіки.

По-п’ятих, Юркевич стверджує, що Аристотель ніколи не розглядав поняття як незмінні, ніколи не намагався вивести форми мислення із самих себе, і нарешті, начало тотожності в його „Метафізиці” розглядається як об’єктивний закон буття, а не суб’єктивний закон мислення. Отже, робить висновок Юркевич, Кант є винуватцем всіх негараздів „старої” логіки і врешті-решт Кант змусив „Логіку формальну перейти у свою протилежність в Логіку діалектичну, у якої остання (діалектична логіка – Н. М.) навіть заперечує саму назву і вважає її недоречною, бо будь-яка наука є по суті формальною”[там само, арк.587], тобто виникнення діалектичної логіки, вважає Юркевич, стало закономірним результатом неспроможності формальної логіки розв’язати свої проблеми з допомогою власних сил.

У чому ж вбачає П. Юркевич схожість та відмінність формальної та діалектичної логіки. „Логіка формальна і діалектична схожі у тому, що обидві вирішують свою задачу apriori, а відрізняються тим, що перша вважає за потрібне пізнавати тільки одні форми мислення, зміст яких міститься в цих формах, а останній (діалектичній логіці – Н.М.) доводиться в самих формах утримувати весь зміст мислення, тобто в них та з них розвинути всю систему людського знання, не звертаючись за допомогою до досвіду, іншими словами, передбачаючи тотожність думки і буття” [4, арк.589].

П. Юркевич вважає, що логіка формальна дає занадто мало, а логіка діалектична - зан адто багато.

І далі Юркевич зупиняється на характеристиці діалектичної логіки, яку уособлює в суб’єктивному відношенні

Й.Г.Ф. Фіхте, а в об’єктивному –Г. В. Ф. Гегель. Слід підкреслити, що Юркевич багато

місця приділив співставленню філософського вчення Фіхте і Гегеля. Ця традиція одночасно викладати філософські ідеї обох німецьких філософів та співставляти їх вчення була притаманною для духовно-академічної філософії з самого початку її виникнення, тобто з першої половини XIX ст.

Слід підкреслити величезну увагу П. Юркевича до „Науковчення” Фіхте. Він виписує і ретельно аналізує цілі блоки з головного твору

Фіхте і хоча робить він це начебто неохоче, розмірковування Юркевича про фіхтеанську філософію витримані у точних та продуманих формах, що говорить про велику значущість фіхтеанської філософії для загального змісту логіко-гносеологічної системи Юркевича. Судячи з текстів, він погоджується з фіхтеанською критикою І. Канта, оскільки останній надав логіці чисто-формального направлення і тим самим відірвав її від дійсності, але не погоджується

із суб'єктивним ідеалізмом Фіхте.

Уважно прописуючи хитросплетіння філософської системи Фіхте, Юркевич підкреслює, що за вихідний пункт своєї гносеології та логіки Фіхте бере положення А=А. Без будь-яких обмежень Фіхте замінив А на змістовне теоретико-пізнавальне „Я". На думку Юркевича, закон тотожності Фіхте трактує як першопочатковий принцип і природи, і мислення. „ „Я" саме по собі покладається предметом, або суб'єкт і об'єкт є тотожними таким чином, що об'єкт входить до суб'єкту, існує в „Я" через „Я" і для „Я". Але ця діяльність „Я" має в своїй основі логічний закон тотожності, який є основою буття предмета, даного тільки в цьому законі"[4, арк. 590].

Наступний крок Фіхте – це прийняти положення про іманентність суперечності як необхідної умови існування процесу подальшого розвитку об'єкта. Отже, якщо А=А, то А[1]не-А, тобто „Я" своєю першопочатковою діяльністю покладає „не-Я". „Ця дія, - пише П. Юркевич, - за формою є безумовною, а за змістом – умовною, оскільки „не-Я" має свою матерію, відмінну від „Я". Ця дія виражається у законі суперечності, або породжує цей закон, а отже і категорію заперечення, яка виникає тільки завдяки „Я", в „Я" і для „Я"[там само, арк.590], тобто відношення протилежності не може бути основним, оскільки все, що виникає в свідомості є неподільною духовною діяльністю.

Отже, у Фіхте, стверджує Юркевич, антитеза не виводиться з тези, а покладається як її протилежність і тільки у синтезі ця протилежність усувається. Тільки з допомогою діалектичного метода стає можливим апріорний перехід від ствердження до заперечення, а у Фіхте заперечення (не-А) не може породити нове поняття і нове знання. Щоб отримати нове поняття та нове знання необхідно замінити суперечливе поняття не-А на

протилежне поняття

в, с, d

і т.д., а здійснити це неможливо вже без допомоги

досвіду і одного чистого мислення тут недостатньо.

Прописав цю заплутану ситуацію, Юркевич знову переходить до Фіхте і слідом за ним міркує таким чином: „Ми не маємо ні чистого буття, ні чистого небуття, а тільки обмежене буття, тобто таке буття, в якому вже існує небуття. Безумовне „Я" обмежує себе і переносить частину своєї реальності в „не-Я", внаслідок чого „не-Я" перестає бути безумовно-нереальним, а „Я" – безумовно реальним. Отже, теза та антитеза стають обмеженими. Тільки подільне „Я" є визначеним і тільки подільне „не-Я"

теж є визначеним"[4, арк. 590 зв.].

Отже, положення про обмеженість тези та антитези аналітично не випливають із попередніх начал, а покладаються законом достатньої підстави, „оскільки основою стверджувального поняття є те, що два протилежних поняття, які містяться у родовому, співпадають тільки частково і тільки за окремими ознаками і це ж положення стосується і заперечного поняття"[4, арк. 591]. Отже, у Фіхте із першого основного положення („Я є Я") виводилося логічне начало тотожності та категорія реальності; з другого („Я є не-Я") – логічне начало суперечності, а з третього („Я є Я і не-Я")

– начало достатньої підстави та метафізичне начало – начало обмеження.

Переходячи до розгляду філософської системи Гегеля, П. Юркевич вказує, що у Гегеля „начала Фіхте отримали об'єктивне направлення, а діалектична метода Гегеля є, по суті, методою самої речі, бо вона відображає в собі покладену сутність речей"[4, арк.591]. Зауважимо, що Гегелю Юркевич приділяє значно менше уваги, ніж Фіхте, більш того, Юркевич висловлює і своє критичне ставлення до панлогізму Гегеля: „Будь-яка наука тримається на припущенні узгодженості або тотожності між мисленням і буттям, але ця тотожність не є безумовною, вона має різні ступені (ступені об'єктивності і достовірності нашого пізнання); не є вона (тотожність – Н.М.) і першопочатковою, вона складає мету і предмет зусиль науки, а не її начало та вихідний пункт. Але з цього ще не випливає, що мислення в змозі вирішити задачу науки apriori, мислення поступово робиться із суб'єктивного суб'єктивним з допомогою досвіду" [там само, арк.592]. І далі Юркевич знову й знову підкреслює величезне значення досвіду.

Він стверджує, що „з того, що А=А, а В є не-А мислення не може вивести apriori, що А переходить у В, а В у А, та що ці протилежності пропонують у своєму переході дещо третє, тобто нове поняття. Отже, діалектична логіка як і формальна, стверджується у своїх суттєвих моментах з допомогою досвіду, без котрого для неї був би неможливим розвиток і утворення понять" [4, арк.592 зв.].

Юркевич вказує і на відмінність логіки від психології. Остання вивчає мислення як явище з усіма його випадковими особливостями, які для пізнання та розуміння об'єктивної дійсності є несуттєвими. Логіка ж повинна відкрити у явищах мислення основні та суттєві закони та форми і „показати мислення не як воно є, а яким воно повинно бути"[там само, арк. 593 зв.]. Юркевич підкреслює і такий момент, що логіка є не тільки теорією мислення, але й мистецтвом мислення, що ж до філософії, то остання найбільшим чином потребує досконалого мислення, оскільки вона пізнає сутність речей та закономірності їх розвитку, відволікаючись від всього несуттєвого, а не вивчаючи явища за їх випадковими якостями як інші конкретні науки. Тому, доходить висновку Юркевич, „не без підстави Логіку ще називали серцем філософії"[там само, арк.595].

На підтвердження своєї думки Юркевич вказує на такий момент, що найважливіші відкриття у природознавстві здійснювалися, як правило, випадково, а саме, природознавець зіткався з певним фактом, який до цього моменту або був невідомим для науковців, або була невідомою його певна інтерпретація і після цього цей факт ставав вже найважливішим у науці і тим самим він ламав старі світоглядні стереотипи. У філософії ж

відкриття дуже рідко бувають випадковими і вони, як правило, здійснюються поступово, а їх значущість внаслідок цього є неймовірною.

Переходячи до розгляду питання про ідею логіки, Юркевич підкреслює, що „вчення про мислення тісно пов'язане в Логіці з вченням про пізнання: перше повинно закінчуватися там, де починається друге.

...Логіка повинна прослідкувати і показати чим власне обумовлюється об'єктивне знання, або по яким формам і законам пізнаючий дух переходить від суб'єктивного відчуття до пізнання об'єктивного і як уявлення про предмет зрощуються не за психічною, а за предметною залежністю одне від одного" [4, арк.593 зв.].

Вище розглянуті теоретичні положення П. Юркевича є надзвичайно важливими для нашого дослідження логіко-гносеологічних поглядів як загалом професорів філософії КДА, так і П. Юркевича, зокрема, оскільки, по-перше, ці положення вказують на те, що П. Юркевич не тільки не відходить від попередньої традиції представників київської духовно-академічної філософії XIX – поч. XX ст, а опікується тими ж проблемами, що і його попередники – І. Скворцов, В. Карпов, Й. Міхневич, Ор. Новицький, С. Гогоцький,

а саме – зокрема проблемою нагального перегляду питання про предмет логіки, а отже і питанням реформування „старої" формальної логіки, і, по-друге, до складу предмета

логіки Юркевич теж включає, як і його попередники, гносеологію, і тим самим, пропонує засіб виходу із тієї кризи, в якій опинилася логіка у післякантівські часи. Цим засобом є логічний аналіз метафізичного мислення (за рахунок включення до складу логіки теорії пізнання) з метою розкрити в ньому наявні

логічні суперечності.

Літ е рат ура:

1. «Из логики», литогр., конца не сохранилось, на 92 стр. // Философские лекции и записки П.Д. Юркевича, проф. Киевск. академии и Моск. университета, XIX в. – Інститут рукопису НБУ. – КДА 352 Л (Муз. 818 а), -

№ 18.

2. Лекции по логике, читанные в 1864 – 65 акад. году, на 112 л. 1 об., 72, 111 – 112 чист. // Философские лекции и записки П.Д. Юркевича, проф. Киевск. академии и Моск. университета, XIX в. – Інститут рукопису НБУ. – КДА 352 Л (Муз. 818 а), -

№ 16.

3. Философские лекции и записки П.Д. Юркевича, проф. Киевск. академии и Моск. университета, XIX в. – Інститут рукопису НБУ. – КДА 352 Л (Муз. 818 а). -

№ 13 – 18.

4. Чтения по логике (в сокращенном виде), датированные 1858 года апреля 27 дня (59 об.), на 105 л. 97 об. – 105 чистые // Философские лекции и записки П.Д. Юркевича, проф. Киевск. академии и Моск. университета, XIX в. – Інститут рукопису НБУ. – КДА 352 Л (Муз. 818 а), - № 14.

5. Абрамов А.И. Философское творчество П. Юркевича и его влияние на развитие русской филос. мысли конца XIX – нач. XX в. // Из истории религиозной философии в России XIX – нач. XX в. – М.,1990.

6. Арістова А.В. Проблеми філософії релігії у творчості П. Юркевича: Автореф. дис. ... канд.. філос. наук. – К., 1994.

7. Вільчинська С. Антропологічні розвідки П. Юркевича та С. К'єркегора: аналогії і паралелі // Філос. думка. – 1999. - № 1- 2.

8. Громов М.М. Кардіогносія Памфіла Юркевича і традиції вітчизняної філософії // Філос. і соціол. думка. – 1996. - № 3 – 4.

9. Думцев В. П. Ідея філософії П. Юркевича (феноменологічний аналіз творчості): Авто реф. дис. ... канд.. філос. наук. – К., 1998.

10. Єлістратов С. "Філософія серця" П. Юркевича: Автореф. дис. ... канд.. філос. наук. – К., 1996.

11. Запорожець М.О. Критичний аналіз П. Юркевичем філософії матеріалізму: Автореф. дис. ... канд.. філос. наук. – К., 1994.

12. Кузьміна С.Л. Філософсько-педагогічна концепція П.Д.Юркевича – К., 2002.

13. Тихолаз А. Г. Памфіл Юркевич // Київ в історії філософії України. – 2000.

14. Ткачук М.Л. О рукописном наследии Памфила Юркевича // Вопросы философии. –

2001. - № 7.

15. Ткачук М.Л. Памфіл Юркевич і його рукописна спадщина // П. Юркевич. З рукописної спадщини. – К.,1999.

16. Юрас І.І. Памфіл Юркевич: подробиці біографії // Філос. думка. – 1999. - № 1- 2.

17. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990.